

Despre conceptul de suveranitate; suveranitatea rădăcină conceptuală a ficțiunii drepturilor omului și a individului izolat (partea a-II-a)

Mihail Ungheanu

Some contemporary discourses and ideas have a long history that is forgotten, a history that should be known if one is to understand some of the problems humanity is facing today in the era of globalization. The idea of sovereignty and the idea of human rights, that is sovereignty of the self-legislating and self-regulating autonomous individual, has a theological background. The main contention of this paper is to show that the concept of sovereignty has a clear theological origin and was meant to describe some attributes that belonged to God, then it was transferred on the human leader and to the state, thus becoming a concept of international relationships, and afterwards the concept was applied to the individual, which was being thought to be the bearer of sovereignty. This is a process that some contemporary thinkers have claimed to be nihilistic, because it provokes a divinization of man and human egoism, the destruction of our environment and social instability and of human relations, destruction of the family, being signs of this nefarious development.

În prima parte a articolului am văzut, pe scurt, descrierea trecerii de la concepția de suveranitate divină la cea de suveranitate statală, care a dus la concepția de suveranitate a individului, care poate fi la fel de variată ca și celelalte două. Esențială este accentuarea voinței lui Dumnezeu, Dumnezeu ca unul, care exclude pluralitatea. Nu e vorba de Dumnezeu ca Trinitate, ca pluralitate, ca Dumnezeu dialogic¹. Sinele modern, așa cum este el conceput, descris și prescris în ideea de drepturi ale omului, este un sine aflat în conflict permanent cu ceilalți, acest lucru fiind inevitabil, din momentul în care el e definit în funcție de voință, iar ordinea morală, socială etc. în funcție de consimțământ.

¹ Elsthain, ibidem, 159

Conform doctrinei augustiniene, ideea de autocreare, de autoconstrucție pe care o vântură concepția drepturilor omului și concepția generală despre societate din vremurile moderne nu este decât o manifestare a trufiei. Este vorba de uitarea dependenței și a precarității ontologice și ontice a sinelui, care, prin ideea de autoconstrucție, dorește să elimine orice orizont transcendent în care trebuie să fie înscris sau în care este înscris de ideea unei legi naturale care atribuie fiecărei ființări un anumit scop și finalitate, ca și moduri de comportare permisibile.

Chiar ideea de contract social era în mod original legată de o comunitate care mandata statul pentru a efectua anumite sarcini, însă astăzi contractul nu mai este între acest „noi” colectiv, ci între multiple sineități izolate și stat². E vorba de un agregat de obiecte individuale și nu de o comunitate unită printr-o legătură organică, printr-o tradiție sau istorie comună. Statul este chemat să satisfacă toate dorințele și elucbrațiile indivizilor și să fie și modelul suveranității și autodeterminării în sensul tare al cuvântului. Ceea ce a dispărut din înțelegerea sinelui – în modul occidental de concepere al acestuia - este noțiunea de păcat. Ea a fost abandonată, dispărând acea limită sau acel semn care poate funcționa ca avertizare împotriva exceselor mândriei și gigantizării eului. Ideea căderii și a păcatului implică contrariul sinelui suveran, adică faptul lipsei de transparență față de sine, lipsa funcționării complete autonome, faptul că nu ne controlăm în totalitate gândurile, că ele se iscă fără controlul nostru și că trupurile noastre sunt esențiale pentru identitatea noastră. Există pretențiile celorlalți față de sine sau ale tradiției cum sunt nevoia de prietenie sau respectul față de morți și de cei în vârstă, faptul că limbajul însuși și cunoașterea se dobândesc tot prin intermediari.

Conform concepției augustiniene și creștine, în fond, omul nu se naște adult, precum par a susține teoriile politice moderne, ci are o istorie personală și un grad mare de fragilitate, omul fiind și social și căutând izolarea și conflictul. Omul este cuprins de dorință și lipsă, de frustrare când nu realizează ceea ce vrea sau i se năzare, iar actul comunicării cu ceilalți implică o lipsă de transparență și opacitate care nu poate fi înlăturată. O astfel de imagine de sine a fost un pic scuturată de descoperirile psihanalizei, dar fără mare succes.

² Ibidem, 160

De exemplu, Augustin atrage atenția asupra centralității emoțiilor și faptului că omul este o ființă cu trup și că o înțelegere adecvată a omului și a societății trebuie să plece de la această constatare și nu să abstractizeze omul, scoțându-l din context. Omul se naște și este fragil, intră în relație cu ceilalți, de fapt se găsește în aceste relații din momentul nașterii. Omul e cuprins de relații bazate pe afectivitate și de rudenie și aici apar deja prohibițiile. Această înțelegere a omului ca un nod de relații care se pot extinde la nedefinit e pusă în legătură cu Sfânta Treime, cu Dumnezeu ca Logos și comunitate personală, fiecare persoană a Treimii denumind o funcție a psihicului uman. Relația dintre a voi, a dori și a realiza este la Augustin una complicată, nefiind una directă. Faptul că ceva este identificat ca fiind un bine, nu înseamnă că îl putem realiza sau dobândi direct, precum susține poziția pelagiană, care printre altele, neagă eficiența păcatului. Când voim ceva, susține teza augustiniană, negăm ceva. Chiar dacă suntem ajutați de harul divin tot nu putem trăi fără păcat, iar ideea unei vieți fără păcat, dusă prin propriile eforturi, este o himeră foarte periculoasă, care duce la trufie și la autoexaltare, concepție care susține că noi suntem noi înșine în modul cel mai autentic atunci când îi comandăm pe ceilalți³.

Conform unui mod de argumentare care îl și anticipează pe cel al filozofiei moderne individualiste, fiind originea ideii că voința e constitutivă libertății, teoria pelagiană susține că omul când decide, decide fără a avea vreo istorie în spatele acestei decizii, așadar o decizie descărnată, adică poate decide arbitrar, cum crede de cuviință, sau potrivit cu interesele sale. Voința umană e văzută de Augustin ca fiind așezată într-un context, sinele fiind deja orientat într-o direcție sau alta – *Befindlichkeit*, dacă e să folosim un termen heideggerian. La rândul ei, voința nu este o facultate monistă de a alege liber, sinele uman fiind plural, nu unitar monolitic. Omul are mai multe păreri și e în diviziune cu sine, iar harul divin completează sau poate completa deciziile luate de către om, fapt negat de către pelagieni. Persoana este dependentă de prieteni, rude, context social, educație etc., fapt care afectează modul în care voința ia decizii.

Gândirea nu este nici ea lipsită de context, o pură gândire de sine fără raport cu ceilalți și nici apogeul umanității, ci dragostea, iar supraestimarea intelectului și rațiunii duce la evaluări false ale condiției umane prin ignorarea sau subevaluarea faptului existenței întrupate, prin intermediul căreia luăm contact cu lumea, cu universul, cu ceilalți, iar cunoașterea pe care o

³ Elshstain, op. cit. 166.

avem despre sine și despre restul lumii e posibilă parțial prin intermediul celorlalți; de aceea, e necesară o renunțare la trufie, la mândrie, așadar smerenie. Așadar, nu există o suveranitate puternică a sinelui, ci din contră. Iar ideea de păcat originar semnifică, și de aceea modernitatea ignoră această concepție, faptul că depindem de alții și că le suntem îndatorați, dar și refuzul de a recunoaște acest lucru.

Concepția modernă asupra sinelui, așa cum este ea concepută ca autodeterminare și ca drepturi ale omului semnifică: negarea ideii de păcat, transformarea lui într-un soi de patologie socială, aruncat în sfera privată, deteologizare a lui, patologii care provin din relațiile ierarhice și din ideea de datorie, fiind atribuit unor structuri abstracte. Dar concepția despre păcat este o unealtă care permite să înțelegem patologii sociale moderne, ale sinelui și ale culturii. Eliminarea acestei idei, sau relegarea ei asupra unor structuri sociale abstracte, sau în sfera strict privată, are ca scop eliminarea dimensiunii dialogice și relaționale ale sineității, deoarece ideea de păcat implică mereu relația cu celălalt, fie el om sau Dumnezeu însuși⁴. Deteologizarea păcatului și aruncarea acestuia în structuri abstracte permit categorizarea, în categorii de oameni ca fiind participanți la rasism, la opresiune economică etc., însă eliberează de responsabilitatea personală și creează iluzia că putem alege fără a fi împiedicați sau împovărați de istorie, cultură etc. Conform acestei viziuni, toate actele comise sunt actele libere ale unui agent liber și respinge realitatea că multe lucruri sunt determinate de alții și nu de către noi. Concepția voluntaristă fie vrea o natură umană neafectată de păcat, independentă, fie neagă existența naturii umane, afirmând că voința umană și moralitatea umană țin de un domeniu numenal, domeniu al libertății opus necesității și cauzalității naturale, exprimată în Kant. Această concepție este cea pelagiană care identifică o esență pură, monolitică a sinelui, care poate alege fără opreliște între posibilități diferite, fiind neutră în fața acestora (și care amintește de pretinsa neutralitate a liberalismului față de valori și de alegerile individuale). Voința este coextensivă cu capacitatea de a face alegeri libere, în conformitate cu această optică (sau capacitatea de a începe un lanț causal de la sine). Acceptarea punctului voluntarist asupra persoanei și voinței duce la conflict cu ceilalți și la zicala sartriană „iadul sunt ceilalți”, ca și la Hobbes. Discursul de tip pelagian este neiertător, moralizator și acuzator, neluând în seamă faptul că omul are capacitățile afectate de păcat, de rău. Viziunea augustiniană și creștin ortodoxă, care acceptă realitatea păcatului și nu

⁴ Elshtain, op. cit., 168.

condamnă de la început afirmă necesitatea iertării, fiind un mers pe sârmă între necesitate și libertate.

Modul de a concepe această suveranitate de sine e dual. Există versiunea tare și cea soft, mai ascunsă. Versiunea tare face din sine suveranul absolut, care își dă sieși legea și o aplică oricând crede de cuviință și crezând că maximele voinței proprii pot fi universalizate și făcute identice cu o ipotetică voință generală, după modelul legilor naturale. O parte din concepțiile tari ale suveranității sinelui se exprimă în mișcări și concepții dialogice, având un motor secret în resentiment și vizând răsturnarea celor percepuți ca dominați și pretind construirea unui moralism legal, care să garanteze stăpânirea de sine absolută asupra propriilor sineități. Toate existențele umane ce nu duc acest tip de viață nu au valoare din acest punct de vedere. Copiii sunt excepțiile deoarece și ei trebuie să devină sine suveran. Relația cu morții și cu strămoșii, deci cu trecutul, devine foarte problematică deoarece nu poate să exercite suveranitate de sine. Sineitățile suverane nu sunt frați și surori cu nimeni, sunt izolate. Alături de Kant poate fi menționat și Nietzsche sau Descartes, la acesta din urmă proiectul unei științe naturale trebuind a-l face pe om stăpân și egal al naturii și chiar al lui Dumnezeu datorită înrudirii dintre om și Dumnezeu exprimată în voința infinită a omului, care este de aceeași esență cu cea a lui Dumnezeu⁵.

Cealaltă versiune a suveranității de sine este soft și nu se exprimă în argumente moralizatoare sau despre putere, care exaltă voința etc. Este o atitudine care vrea să fie relaxată și care respinge orice standard moral sau etalon de comportare venit din exterior, sinele trebuind să exprime, să se manifeste pe deplin și să nu se lase doborât de vreo exigență externă. Orice critică a comportării sau exigență exterioară este trăită ca un atac la adresa sinelui și singurele legi valide sunt cele pe care și le dă sinele sieși, așadar un punct de contact cu versiunea tare a tezei autosuveranității. Așa-zisul „flower child” de la Woodstock intră în această categorie. Este totuși tot un proiect legat de control, deoarece acest tip de suveranitate a sinelui trimite la apartenența de un grup sau la un proiect de grup unde se pune în practică auto-transcendența⁶. Este vorba de un monism al grupului, care, precum în varianta tare a suveranității, este lipsit de orizont autentic transcendent, înlocuindu-l prin auto-transcendere, ducând la experiența unui sine ce se vrea divin. În versiunea soft a suveranității de sine, sinele

⁵ Michael Allen Gillespie, *The Theological Origins of Modernity*, University of Chicago Press, Chicago 2008, 205, 267.

⁶ Elshain, op. cit., 205.

se validează pe sine, se afirmă pe sine, iar simțirea este totul. El trebuie să se exprime, fiind vorba de un sine terapeutic, care trebuie să iasă din relațiile „toxice”, constrângătoare, oprimare, care de obicei sunt definite ca relația părinte-copil. Numai regulile pe care mi le fac singur, și pe care le aplic tot când vreau eu, sunt valabile

Această atitudine legată de uman se face cunoscută în limbajele folosite și în practică. Un semn al acestei atitudini este disprețul față de corp și locul care îi este prescris persoanei de acest corp într-o ordine morală și socială autentică. Deja Descartes vedea în simțuri o sursă de eroare. Corpul este disprețuit, în primul rând, pentru că e mărturia unei ordini care transcende sinele, așadar o ordine care nu se supune exigenței drepturilor subiective ale omului. Este un semn de precaritate ontică și ontologică, din punctul de vedere al sinelui ce se vrea suveran, o piedică în realizarea și satisfacerea neconținută și fără amânare a dorințelor. Este un semn al limitării spațiale și temporale, al faptului că omul se trage din părinți, așadar că are o istorie și o tradiție în spate. Feminismul abordează în acest fel problema corpului. Concepția se exprimă în anumite cuvinte cheie, dar și în practici devenite sociale. Limbajul care vorbește de controlul, de lupta contra naturii, de stăpânirea ei trimite la ideea autodeterminării sinelui. Natura, ca și natura proprie scapă auto-suveranității. „Triumph over” este cuvântul de ordine al proiectului suveranității, așadar al drepturilor omului. A triumfa asupra naturii, asupra istoriei, culturii, asupra a tot ce împiedică realizarea monistă a suveranității sinelui. O practică și o ideologie în care se exprimă această dorință de auto-suveranitate este eugenia. Ideea de a controla și de a prescrie ce tip de oameni să vină pe lume. De remarcat că o parte din cei ce au îmbrățișat acest proiect la începutul secolului XX în Statele Unite proveneau din direcția teologiei liberale⁷. Această atitudine se leagă și de mișcările privitoare la controlul nașterilor, de evoluționismul social. În contemporaneitate acest lucru se manifestă nu sub un program oficial de eliminare a celor considerați nedoriți, ci sub forma terapiei geneticii, a îmbunătățirii genetice - *positive genetic enhancement* - vizând testarea și examinarea înainte de naștere a fetușilor și eliminarea lor din pricina defectelor, anomaliilor etc.

Este vorba de ideea de a impune controlul asupra forțelor întâmplării, ale naturii atunci când putem alege ce culoare să aibă ochii unui copil, când pot fi eliminate genele ce pot produce boli, fiind și un mod de a încerca să fie eliminate din societate acele sineități nu tocmai suverane de sine⁸. Clonarea este tot exprimarea acestei concepții, întrucât corpul care suntem

⁷ Ibidem, 206.

⁸ Ibidem, 211.

este din punct de vedere al suveranității sinelui imperfect, plin de lipsuri, trebuind a fi perfecționat sau înlocuit cu totul. Corpul natural apare ca un dușman, îmbătrânește, devine friabil, ne împiedică în realizarea dorințelor și a satisfacțiilor ce ni se cuvin pe drept. Datorită noilor tehnologi viața individului se va putea reface și repeta identic într-un nou corp.

Descartes, prin afirmarea identității dintre voința infinită a omului și cea divină, prin afirmarea că sinele trupesc nu are vreo legătură cu identitara omului a deschis calea către concepția abstractă a sinelui, libertatea fiind pentru el prezentă în voința monistă și în abilitatea de a o controla⁹. În această direcție merge și distincția dintre numenal și fenomenal al Immanuel Kant, făcând din voință, care ține de numenal, nu de natură, centrul autoreferențial al moralei, voința plus rațiunea putând judeca ca fiind moral sau nu, ceea ce corespunde acestei esențe misterioase a voinței. Evident, o anumită clasă de persoane capătă un statut privilegiat și anume unii dintre intelectuali, filozofi, așadar unor emancipați de servitudinile naturii umane, incapabili să intre în intrigile și clicile politice etc.¹⁰. Acest sine kantian este un sine parțial independent de natură sau de înclinațiile naturii sau care se poate îndepărta de ele, dacă se va comporta în conformitate cu ceea ce prescrie rațiunea pură practică. Nu apariția în lumea fenomenală ca ființe empirice îl determină pe om. Prin moralitate, prin voința numenală autonomă, omul se apropie de Dumnezeu care a creat moralitatea ca un act al voinței. Deși acțiunea morală ține de domeniul libertății, al numenalului și nu al naturii sau cauzalului, legea morală trebuie să acționeze ca și cum ar fi o lege a naturii, să fie universalizabilă, neexistând nici un fel de excepție. Așadar, tot ca un mecanism. Libertatea e scoasă din domeniul social-politic, din cel al experienței, fiind relegată în domeniul unei voințe private, închise în sine. Dar neputând fi niciodată siguri de motivele care împing la acțiune și neexistând încredere că aceste sineități autosuverane se vor comporta ca atare, e necesar să existe legi punitive foarte stricte, iar o minciuna, spusă chiar pentru a salva viața cuiva urmărit pe nedrept nu este acceptabilă. Avem un exemplu de ceea ce s-ar putea numi în termenii de azi fundamentalism sau aberație ideologică și de desconsiderare a celuilalt, așadar exemplu de monism voluntarist.

Asupra sinelui, propriului corp, individul e suveran, susține utilitarismul prin vocea lui John Stuart Mill și singurul în stare să judece asupra binelui propriu¹¹, însă acest lucru nu mai e

⁹ Ibidem, 174.

¹⁰ Ibidem, 176.

¹¹ Ibidem, 182.

valabil pentru un soi de despotism considerat legitim. Acesta e necesar și legitim pentru a îmbunătăți aceste popoare, a le aduce pe panta progresului sau a democrației și drepturilor omului, pentru a folosi jargonul contemporan. Cu toate acestea, concepția suveranității tari asimilează autoritatea cu tirania și neagă că aceasta înseamnă o responsabilitate necesară, legată de o funcție deținută în mod legitim. Autoritatea este asimilată și lipsei unei minți needucate, neiluminate, neajunse la majorat. Cu toate că afirmă că sinele propriu e singurul judecător legitim al binelui propriu, Mill afirmă necesitatea impunerii unor restricții severe legate de pub-uri, de căsătorie, acestea din urmă vizând starea materială a celor ce vor să se căsătorească etc. De asemenea, e negată existența unei naturi umane, care semnifică, în viziunea părintelui utilitarismului, o cădere sub domina pasiunilor, care ne animalizează. Rațiunea, ca și la Kant, apare în opoziție cu natura, iar corpul apare ca ceva rău, care trebuie depășit.

Ideea de depășire completă a naturii, a determinațiilor concrete, se regăsește și în feminismele de tot felul, care prescriu fie cufundare într-o natură feminină perfectă pentru a neutraliza corpul masculin și genele lui, sau care laudă dezvoltarea tehnică deoarece permite darea peste cap a raporturilor tradiționale și normale dintre bărbat și femeie, exprimând realizarea oricăror fantezii, deoarece ar duce la creșterea controlului femeilor asupra propriilor corpuri. Eliminarea a ceea ce e nedorit, a fătului, e încadrată în expresii de tip parazit, chiriaș, proprietate. Fătul e dezumanizat, limbajul celor ce sunt pro-avort denotând înstrăinare și îndepărtare față de viața socială normală, acest limbaj fiind plin de expresii de tip lansatoare de rachete ce lansează copii – *child missile launchers* - roboți vorbitori, semințe de oamenii etc. Groaza de infanticid e doar o prejudecată, ca o reacție nejustificată, precum a generațiilor trecute față de masturbare sau sex oral, susține poziția *pro-choice*, adică pro-avort. Prin negarea vieții fătului și chiar a copilului nou născut, femeia poate dobândi control asupra propriului corp, poate deveni suverană de sine, așadar un pas mare spre realizarea egalității. Egalitatea se poate obține numai dacă femeia reneagă și depășește originile și determinarea ei biologică, în măsura în care devine un sine abstract. Precum se observă mai sus, concepția ce afirmă autosuveranitatea sinelui nu poate să nu cadă în paradoxuri, deoarece neagă necesitatea unei morale care să constrângă comportamentul sinelui, dar reintroduce interdicțiile pe altă cale. Feminismul, sau unele variante, deși luptă împotriva reducerii femeii la rolul familial, pleacă de la imaginea femeii asociată cu familia, de la ideea de puritate, de inocență, de lipsă

de păcate, care e asociată cu imaginea tradițională a femeii¹². De aici rezultă contradicția internă a afirmării suveranității tari, reau-credință intelectuală și morală a acesteia, ca și a doctrinei asociate acesteia, chiar dacă nu articulată explicit, anume cea a „dutile rights”¹³.

Animozitatea față de morți, negarea distincțiilor naturale, valorizarea lor negativă față de moștenirea culturală și istorică sunt trăsături ale sinelui suveran, care se manifestă în multe variante liberale și neliberale, de la feminism până la nazism, iar această animozitate față de morți, lipsa de respect față de generațiile trecut, etc. semnifică un mod inuman de existență¹⁴. Respectul față de morți, față de tradiție, față de generațiile mai în vârstă semnifică recunoașterea faptului că existența umană face parte dintr-un flux conectat pe orizontală și în acest context „human beings can be understood not so much as self-interested bearers of rights, certainly not as sovereign selves, but as beings whose sufferings and joys, pains and pleasures, triumphs and tragedies, make them members of a human community, participants in a social compact.”¹⁵ Respectul față de morți și cerința onorării lor conectează omul la un set de imperative ancestrale care reprezintă o permanență a ființei umane. Omul nu mai poate fi construit ca un purtător de drepturi și revenindu-i privilegiul din urma unui contract social. De aceea, nu e de mirare că există animozitate față de morți, față de bătrâni, desconsiderarea și frica de bătrânețe și se încearcă ruperea legăturilor dintre generații¹⁶, crearea sinelui suveran care se autocreează pe sine, la care se poate adăuga ura împotriva părinților, restrângerea drepturilor parentale, ideea lăsării dezvoltării libere a copiilor, în negarea valorii trecutului, în împingerea adolescenților de a trăi numai clipa și plăcerea prezentă, accentul pus pe schimbarea permanentă, considerarea schimbării ca un bun în sine etc. Dacă trecutul este numai eroare și trebuie eliminate toate remanențele arhaice ale acestuia - autoritatea, religia, heterosexualitatea etc. - nu rămâne decât o singură atitudine: credința fanatică că putem se reconstrui totul și că putem să ne recreăm un sine nou. Aceasta este atitudinea pe care o impune de fapt și de drept credința în drepturile omului, întrucât dreptul cuiva este definit ca o putere subiectivă, ca o sferă de acțiune în care nimeni altcineva nu are să intervină și în care acționăm cum credem de cuviință, în funcție de interesul personal. Concepția normativă despre sine așa cum este ea dată de concepția drepturilor omului este una distructivă, lăsând câmp liber unei voințe nelimitate, singura valoare corelativă fiind actul de a alege, însă

¹² Ibidem, 183-184.

¹³ David Selbourne, *The Principle of Duty*, Abacus, London, 1997.

¹⁴ Ibidem, 224.

¹⁵ Ibidem, 225.

¹⁶ Idem.

negând orice valoare a ceea ce este ales. Dacă un stat suveran absolut poate produce orori și dezastre precum Germania nazistă sau precum exterminarea indigenilor nord-americieni, limite trebuie impuse și sinelui pentru ca oamenii să aibă o viață umană. A fi matur și membru al societății nu semnifică independența de ceilalți, nici măcar luarea de decizii independente: „Fac ce vrea mușchii mei” – expresia românească a sinelui suveran, ci întreținerea unor anumite tipuri de relații cu ceilalți. Dumnezeu s-a smerit pe sine în Isus Hristos, așadar a renunțat la suveranitate absolută, măcar parțial. Omul este persoană, afirmă Elsthain, nu individ, reamintind de spusele regretatului părinte Dumitru Stăniloae. Suveranitatea statelor și o anumită autonomie personală, înțelese corect, pot fi niște câștiguri, dar în măsura în care înțelegem că nu suntem insule izolate, soldați solidari. Așadar, între drepturile omului și atitudinea tehnicistă, inginerească față de societate și de natură, ca și una disprețuitoare față de semenii există o legătură esențială, făcând din concepția drepturilor omului un instrument cel puțin neadecvat de organizare a societății și a vieții omului.

Bibliografie:

Jane Bethke Elshtain: *Sovereignty. God, State, and Self. The Gifford Lectures*, Basic Books, New York, 2008.

Mark Allen Gillenspie: *The Theological Origins of Modernity*, The University of Chicago Press, Chicago, 2008.

David Selbourne, *The Principle of Duty*, Abacus, London, 1997.

Charles Taylor, *Civil Society in Western Tradition* în *The Notion of Tolerance and Human Rights, Essays in Honour of R. Klibansky*, Carleton University Press Ottawa 1991, 117-136.

Michel Villey, *Les droit et les doits de l'homme*, PU